

Յառաջդիմութեան ստատիստիկը՝ արդարեւ՝ միայն հեղինակները չեն։ Հրապարակագիրներն ալ պարտաւոր են՝ մանաւանդ քննադիրութեամբ զբաղողները՝ հետեւել զարգացման հոսանքին։

Ի՞նչ գեղեցիկ առիթ էր Հ. Սարեանի համար՝ ցուցնելու թէ ինչն ալ արժանի քննասեր մըն էր «Կարկնի» հեղինակին, բայցապէս չաւարտելով իր լինելու կերպով կ'ըմբռնէ յարգել «ազաւանութիւն ծննդի տէր հմուտներու» եւ բանասիրական գիտելիք, որոնք վերջին դարուս մէջ բանասիրական տեղի վրայ մեծ լոյս ծագեցին» (ՏԵՄ «Բարգմանական», Երևան 1901, էջ 251, Ծանօթ. Թիւ 9)։

Եթէ ստուգիւ այսօրին շատ կը յարգէ ծննդի տէր հմուտները՝ Հ. Սարեան կրնար, օրինակի համար, քննադիրութեան պատշաճեցնել այն ընդհանուր օրէնքները՝ զորս Գեղարուեստներուն համար սահմանեց «վերջին դարուս» իմաստասիրութեան գիտութիւնը։

Ինչպէս որ արուեստի գործ մը՝ պատկեր մը, ողբերգութիւն մը, արձան մը, կը պատկերի ամբողջութեամբ՝ այսինքն բովանդակ գործերուն ան արուեստագէտին՝ որ անոնց հեղինակն է, այսպէս է նաեւ պատմական մասնագրական կամ քննադատական երկասիրութիւն մը, իր հեղինակին հետ բաղդատմամբ։

Գիտականները գիտած են թէ, արուեստագէտը ի՞նչ տարրեր գործերը իրարու ազգական են բոլորովին, ինչպէս մի եւ նոյն հօր զաւրները, այսինքն՝ իրարու հետ Նշանակելի նմանութիւններ կ'ունենան։ Այս տարրական ծանօթութեան վրայ հիմնուած է Կորիւն փարգապետի վերաբարձած հայրութիւնը ինքրի նիւթ եղած չորս թարգմանութիւններուն։

(Հարմարեցնելով)

ԳՐ. ՄԱՆՆԱՍԻ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹԱԿԻ ԿՐԹՈՂԻԿԱՍՏՐՈՆԸ

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն կարեւոր կէտերը, եթէ ոչ մութի՝ գոնէ անորոշութեան մէջ են դեռ, ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններու պակասութեան ու անձնորոշութեան համար, այլ մանաւանդ եկեղեցական աշխարհագրութեան մը բացարձակ անմշակութեան մ'արդիւնքով։ Պատմագիտութեան հետաքրքիրները մտահոգ կ'ըլլան, երբ այդ անորոշութիւններու մէջ անցող կէտեր՝ մասնաւորաբար սերտ աղբիւս մ'ունին պատմական մեծ իրողութիւններու եւ ամենէն Նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ։

ԳԺԽԱՏԱԿԱՐ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐ ԲՈՂՈՐ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՏԱՆՈՐԻՆ ՀԱՄԱՆԱՍԻՆ ՀԱՄԱՄԱՍ ԿԱՐԵԱՐՈՒՄ

Թիւն չեն տուած աշխարհագրութեան։ Պատմութիւն՝ որ առանց աշխարհագրութեան գիպման է։ Աշխարհագրութիւն, որ առանց պատմութեան կ'մարմն մ'է։ Եկեղեցական պատմութեան մէջ մանաւանդ խոշոր կերպով աչքի կը զարնէ աշխարհագրական ճիշդ տեղեկութիւններու պակասութիւնը։ Իսկ անձնութիւններն այնչափ շատ են որ մանաւանդ հոմանուն եւ համանուն վայրերու ու տեղերու մէջ, պատմագիրը մեծ դժուարութիւններու կը բաղդի անոնց առջեւ։

* * *

ԾԱՌԱՎ այս դժուարութիւններէն մէկն է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ։ Պատմական տեղեկութիւններ եւ ժողովրդական մէջ պահուած աւանգութիւններ (?) իրարու կը հակառակին եւ համանուն տեղերու կամ վայրերու գոյութիւնը կարծես իրաւունք կու տան նոյն հակառակութիւնը մշակելու՝ իբր իրողութիւն։

ԾԱՌԱՎ կամ ԾԱՌԱՎ անպատճառ կ'ընկնոյ մէջ, աւելի ճիշդ խօսելով՝ Եփրատացիներու մէջ է։ Եւ կ'ընկնու ու Եփրատական երկրները, ամբողջ Միջագետք, միջին դարու քաղաքական ամենամեծ եւ շատ փոփոխական դէպքերու թատրոն եղաւ։ Մէջ կողմէն Բուզանդական աշխարհագրութեան յայտնի ձգտումներն եւ ներքին փոքրիկ թագաւորութիւններու, իշխանութիւններու աւատական դրութիւնը, միւս կողմէն խաչակրութեան գործողութիւնները, Եփրատի մոլորութիւններուն տիրապետութիւնները եւ Թաթար խաներու արշաւանքները՝ թէ պատմական դէպքերու խճողումներ երեւան բերին եւ թէ աշխարհագրական կամ տեղագրական զերբոյ քննող օրագրութիւններ ըրին։

Եւ ժամանակին բոլոր ռազմագիտութիւնը, որ անտարի բերդերու, լեռների եւ կիրճերու գրաւման ու տիրապետութեան մէջ կը կայանար առիւծային ոյժ ունեցող բազմաթիւ հետ, շատ դժբեր է ըմբռնել թէ բերդերու աւերումներ կամ գրաւումներ, նոր բերդերու կառուցումներ, եւ այս բոլորն արագ պարզ, իրարու ետեւէ, աշխարհագրական ու պատմական որչափ կ'ընթին ու կ'ընթանան տեղի պիտի տային։

Մատթեոս Ունայեցւոյ պատմութիւնը, զոր օրինակ, որ շատ լաւ կ'ընդգրկէ մեր Նկարագրած դարը, կրնայ որոշ գաղափար տալ նոյն իսկ իր պատմագրերու աճով։ Այնքան դէպքեր ու դէմքեր, այնչափ բերդեր ու վայրեր կան իր առջեւ որ իսկապէս խառնուրդ մ'է իր պատմութեան։

մութիւնը. արժեքաւոր խառնուրդ մը, անտաշ ու անդրասակարգ նիւթերու: Այն ժամանակի, այն դէպքերուն մէջ ապրող, այն ամէնէն ազդուող մէջ՝ տարբեր կերպով պիտի շնորհար զինք բացատրել, Հարազատ հայելի մըն է Ռուս-հայեցին, նշնպէս Միքայէլ Ասորին, ժամանակի քաղաքական, կրօնական բոլոր դէպքերուն ու խնդիրներուն համար:

Իրաց այս վիճակին մէջ պիտի ջանամ ծովքի այնչափ վիճելի եղած աշխարհագրական գիղքը վճռել, ուսումնասիրելով մեր ձեռք հասած պատմական արժեք ունեցող տեղերը եւ ՍՈՖ կոչուած տեղը:

Ծովք Տլուք գաւառին մէջ:

Յ.

Ծով եւ Ծովք՝ սկզբէն ի վեր նախապաշարեց այս խնդրով զբաղողները, այնպէս որ այս կոչումը արդարացընելու եւ Ծովքի աշխարհագրական գիղքն որոշելու համար՝ անպատճառ ծով մը փնտռեցին: Եւ այս Ծովք նշնացուցին Արդին եւ Խարբերդի մէջտեղ գտնուած Կէօլ-միւրի (== Դուվակ՝ լահակ) հետ:

Կէօլմիւրի աւելի խարբերդի մօտ է, բայց կան յիշատակարաններ, որ Արդին ծով ալ ըսած են, նշն իսկ ուղղակի հնն դնելով Ծովքի կաթողիկոսարանը:

Իսկ ի յաղմկաց այլազգացն եւ ի խռովութենէ ժամանակին, փախեալ Յեր Բարսեղ ի Ելնայ եւ եկեալ եմուս յԱլթամար: Եւ յետ միշտ տարւոյ ել գնաց յԱլթախ, ի Հէնի, յԱլլը եւ յԱրդնի:

(Հովհան հա. Գ. էջ 16—17.)

«Եւ յետ ամաց զԱլ Ս. Լուսաւորջին եւ զքօղն գողացան յԱլթամարայ եւ տարան առ

Ի Հայք՝ Ծով բառը կը գործածեն առ հասարակ մեծ ու փոքր շնորհ համար: Անանայ Ծով, Ալթամարայ Ծով: Կայ նաեւ Ծովաւոր՝ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքին հետ: Ստորունի տալիս: Սար (== լեռ) շատ գործածական է Մշոյ աշխարհին մէջ. հետեւաբար Սասունցիք Ծովաւոր, ընդիր զարդու լեռամբ կը հասկենան այն սարը ուր լին՝ եւրկ կայ: — Ծովաւոր որ անհրաժեշտ եւ անբաժանելի կերպով կը մտնէ իր ընտիր եւ հաւակաւ որ խառնաբիւլ (բառ Կարենցոյ իշխան): — Երբ նախկին Ծով կը գործածեն լինի տեղ, (Հմմտ. Ինքնաճան Հնիստ. Ա. էջ 158—165. 267), պետք է ուշադրութիւն ընել որ բուն ծովուն ալ, զոր օրինակ Միքայէլականի, Ուլիս, մեծ սկիւտա, Կիսով կ'ըսեն: Արտիսի, որ միջերկրականն է, զեռ միջեւ հիմայ կը արուի Ամարգոս լինի. սառու գիւժ՝ երբ Ամարգոս արեւելեք գիտես այն լինի, այսպէս միջնորդութի մը մէջ, կաթիլ պէս անբաժան տարաւոր լեռամբ կը պարզուի աւելի տալիս. յատկապէս անբաժան անցնելու լեռ կ'անդրադառնայ: Ընդ հակառակն Արտիսի՝ Միքայէլականն է:

կաթողիկոսն Յեր Գրիգորիս ի Ժովքն Արդնայ, եւ ապա յետոյ փոխեցան Հռովմայն:

(Յովհան Բարսեղ. էջ 91—92.)

Չամչեան (զամ. հա. Գ. էջ 32), ուղղակի շնորհակցին տունելով (?) վճռադատար կը պատմէ. «Եւ եկեալ (Սկիւթացաց) ի Ժովական խարբերդու մեր յԱլթալ պաշարեցին զամուրդ զղեակն ծովք կոչեցեալս:» Քիչ մ'իտարը. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս անյոյս լեալ այնուհետեւ անցանելոյ յայնոսիկ «կողմանս, ընտրեաց իւր տեղի ի հայրենի կալուած իւր ի Ժովք զղեակն, որ ի Ժովական խարբերդու եւ Արդնայ. եւ նորոգ շինութեամբ ամրացուցեալ զայն բերդ՝ անդէն հաստատեաց զաթոռն, եւ բնակեցաւ անդ առ ժամանակ մի» (անդ էջ 52):

Շնորհակցին, սակայն, բնաւ Խարբերդի կամ Արդին անուն չի տար իր վիպասանութեան մէջ, երբ «ի վից հարիւր թուական հայոց», այսինքն՝ հայրապետական աթոռին Ծովք զղեակէն Հռովմայ փոխադրութենէն տասը տարի ետքը, 1151/ին, կը գրէր.

«Ի տկարանալ Հռովմայեցուց

Եւ զօրանալ Հազարացուց,

Ընդ բորբոքել մեղաց մարոց

Յոյժ բարձրագոյն քաղաքացուց,

Մասուտ Սուլտանն Յիկնացուց,

Յեկեալ յաշխարհ Գերմանացուց՝

Առեալ զաւանս քաղաքայնոց

Մինչ ի կողմանս Եփրատացուց:

Ի Լուս եւ «Գերմանիկեցուց», անշուշտ երկու վանկ շահելու համար «Գերմանացուց» ըրած է Շնորհակցին. (Հմմտ. Գրիգոր Երեւոյ: Մ. Ուրհայնի էջ 472. «Պաղատին որ էր (Յեր) երկու աշխարհաց Գերմանիկեցոյն եւ քեսանի եւ այլն): — Եւ ի այն ամբ (1149—1150) յիշխանութիւն նորա... եւ եկն թաղաւոր իսմայէլացուց որում անուն եր Մասուտ, բազում զօրք հնչեմտաւոր եր թուականն ՀՂԼԸ (== 1149) ամին ի Սեդեկիւրի տալոյ ի դոն Սեդոյ Իսման եւ ոչ երկարեալ ի վերայ քաղաքին Մարտոյն հառ զնա, քանզի ոչ Գրիգորն էր ի բերդին. եւ սապատակ արարեալ յերկիր որ կոչի Թիւ Աւետեայ, որ այժմ առ թուղաւոր, եւ զամենայն սահմանս նորա որոյ քաղաք արարեալ՝ զորս եր Գերման յաշխարհին» (Միք. Ուրհայնի էջ 500—501): — Էզմտ. Շնորհակցոյ սա ստղծութեան հետ.

Ի հինգ հարիւր թուականի

Իննըտասին նոյն միակի

Իսկ ի միւսում հասեալ տարի,

Յրինեք հհաս յայնմ աշխարհի,

Էսա զամուրս զկիսիս

Թաղով փառանք առանց մարտի,

Եւ զհիտան քաղաք բորի

Եւ զբաւալս կարգ ըստ կարգի

Ի թուղաւոր հասեալ լինի...

Մեք ի Գրիգորիս, ՈՐ Ծովմ. ԿՈՅՈՒ,

Իսկ հայրապետ հանուրը Հայոց,
 Անուն զուարթուն Գրիգորիոս,
 Ժառանգ նախնայն Սուրբ աթոռոց,
 Անուանակիր սեռ ազգայնոց,
 Ի ծով անունն դղինքն եկեալ,
 Զոր սեփականին ինքեան շինեալ,
 Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,
 Հռոմայական կալս յորդորջեալ,
 Յորմէ նախնի տեղանցն ելեալ
 Յահէ նեղւացըն փախուցեալ,
 Ըզստ կամուռ արմին տըւեալ,
 Ինեկ յաւէտ սեփականեալ»

(ՅՔ 8. Ներսիս Ընդհայուց. Բաժն. Լաֆա-
 տո. 1880 (ՌԲՀԲ) Վ. Ենեպի, էջ 223—224
 հմտ. Գրիգոր Երեց-ՄԺԺ. Ուսուցիչի
 էջ 504—505.)

Շնորհալույս այս տողերուն գրութեան թուա-
 կանէն առաջ տարի ետքը, 1161—1162, Գրի-
 գոր Երեցն ալ, Մ. Ուսուցիչու պատմութեան
 շարունակողը՝ կը գրէ.

«Յայս ամի (1161—1162) տէրն Ան-
 տիոքոս որ Բրինձ (prince) կոչի եւ անուն
 նորա Սիր Ռենաւդա (= Renaud), եկն յաւուրս
 աշխանային եւ յանհոգս եղեալ իջանէր յԱլեք-
 սայ՝ երկիրն. եւ ի բերրին կաթողեկոսի, որ
 կոչի ծով, ասպատակս սփռէր ի շուրջկայ եր-
 կիրն, աւար անեկելով եւ գերելով զքուրք-
 մանն զոր գտանէր ի սահմանս ունելով ընդ
 իւր մարտս հազար ընդ ձիաւոր, ընդ ծովու
 ընդ խարուանտա, ընդ հետեւեալ» (Տես ՄտԹ.
 Ուսուցիչի տպ. 1869 Երուսաղէմ, էջ 544.)

* * *

Շնորհալույս տողերը շատ արժեքաւոր են
 եւ աշխարհագրական անվիճելի ճշգրտութիւն

Որ Եփեմօս Կր ի տէն...
 Անեղալ է յայնկայ Յորոսի
 Բնակեալ հանդէպ ամրակոնի,
 Որ այսօր տը անուանի...
 Աւ բարեպաշտ մեծ իշխանի,
 Որոյ Թագաւ վերապիւնի,
 Որոյ յաղթեց լեւոնի,
 Եւ կոստանդէայ եւ Ռուբենի,
 Յազս երգեցող քաղցրամայնի,
 Դաշակեկով յիմաստ բանի,
 Վերափոխման Աստուածածնի
 Եւ կնանասու Սրբոյ յաշխ...
 Ներսէս եղբայր հայրապետի,
 Հայոց անձաց Գրիգորիսի...
 Նստի ի կալսն Հռոմայնի»

(Յալեմ. Յուլիս էջ 513—514.)

Սեբեոս. Ա. Կայսր Բիւզանդիոս (1081—1118)

մ'ունին, որուն դժբախտաբար բնաւ ուշագրո-
 թիւն չեն ըրած անոնք որ Ժովքը մինչեւ Խա-
 բերդ կամ Արդնի կը տանին:

Իկոնիոյ Սուլթանը Մասուտ (1117—1155)
 կու գայ «Գերմանացոց աշխարհը», այսինքն՝
 Գերմանիկ Եւ Մարաշ: «Աշխարհ», ինչպէս
 նաեւ «Երկիր», բացատրութիւնը նախնիք կը
 գործածեն բոլոր նահանգ մը կամ գաւառ մը
 ցուցնելու համար. այսպէս «Մշոյ աշխարհ»,
 «Մշոյ երկիր», ըսուած ատեն կը հասկցուի Մուշ
 քաղաքին, կենդրոնին կապուած երկիրը, թրքե-
 րէնի մէջ գործածուած մէմլէքէթ բառն ըն-
 դարձակ առումով: — Մասուտ Սուլթանը
 կ'առնու Մարաշի աւանները, «մինչ ի կող-
 մանս Նիքատացոց», եւ ահա այս կող-
 մերը, Եփրատացիներուն մէջ է որ Գրիգորիս
 կաթողեկոս իր շինած «ծովանունն դղեկէն»
 կ'ըլլէ, որովհետեւ անառիկ չէր, եւ կ'երթայ
 կ'ամբանայ՝ Եփրատացոց ամենէն անառիկ —
 բերդը, Հռոմկայն, Եփրատի ճիշդ արեւմտեան
 ափանց վրայ:

Խորքերը կամ Արդն եւ կամ ասոնց
 մէջտեղ գտնուող Ալեքսիքը, (Դովքը?) աշ-
 Խարհագրորէն բնաւ Եփրատացիներու մասը չեն
 կազմած, ոչ ալ կրնան կազմել:

Գրիգոր Երեցի տեղեկութիւններն ալ չեն
 թողուր որ կաթողեկոսին բերդը, «որ կոչի
 Դով», Եփրատացոց սահմաններէն դուրս ելլէ,
 Որովհետեւ Անտիոքի (Անտաք, Անթաքէ) լատին
 իշխանը՝ Ռենաւդա, կու գայ կ'իջնէ, աւելի ճիշդ
 կ'ըլլայ ըսել՝ կ'ասպատակէ, իր իշխանու
 սահմանակից Ալեքսայ երկիրը, ուր է նաեւ
 կաթողեկոսին բերդը, «որ կոչի Դով»: Յայտնի
 է որ Ռենաւդա՝ Դովիաց աշխարհը չասպատա-
 կեց, որ շատ հեռի էր Անտիոքի սահմաններէն:
 Անտիոքի եւ Դովիաց երկրին մէջտեղ մանր
 մունր աւատական իշխանութիւններ ու ճորտու-
 թիւններ կային:

Ալեքսայ երկիր ըսուածը Եփրատացոց
 մէջ ծանօթ Տիւրքի կամ Տլուք գաւառն էր,
 եւ այս գաւառը՝ Անտիոքի իշխանութեան ոչ
 միայն սահմանակից այլ նաեւ սահմանին մէջն
 էր՝ Անտիոքի զուրաւոր ժամանակներուն: Եւ
 արդէն Ռոմաղոսի արշաւն ու ասպատակումն
 ալ այն վիճակին արդիւնքն է: Տլուք այն միւր-

Եւ Խորքերը միշտ Դով է, Դովիաց աշխարհն կամ
 երկրին պէտքեր որ Իր կեօճիքն ալ անշուշտ,
 Դովի Դովքն (— լիւն) է: Եւ լատ հասանական է որ
 Դովն եւ Դովի շինութեան մ'արդիւնք եղած ըլլայ Ե-
 փրատացոց Դովին Նայնացոյ մը Խորքերը կ'ընթերցուի:

ցին Ջոսլին (Joslin de Courtenay)¹ Գաղղիացի քաղ իշխանին ձեռքն էր — ճափնները Անտիոքի եւ Եգիպտոյ ալ տիրեցին:

Թէեւ Հնդկական անձանքով, բայց գրուածը ձեռնով ընտրի աղբիւր մ'ալ ունիք,² ոսկեց բացառիկ ճշգոյթին մը կը բխի եւ Ծովքի աշխարհագրական դիրքը վճռապէս նշանակելու համար ամէն իրաւունք կու տայ մեզի:

“Ընդ այն ժամանակս ազգ իսմայիլեանք... Դաւանման բռնացեալ զօրացան յոյժ յնկնց արեւու (== արեւելքէն) մինչեւ ի սահմանս Եփրատայ տիրեալք:... Որ գայնու ժամանակաւ գհոյակապ եւ զամենափայլուէ քաղաքն Եգիպտոյ, որոյ տիրէր ասուածածաւր կոմսն Ճաւսլին, շուրջ պաշարեալ... առին:... Առին [Եփրատոր անցան եւ դէպ ի արեւմուտք քալեցին] եւ զբարաքն Կարաշ՝ (ի) Գերմանիէէ, յաշխարհէ մեծին ընտիրոյ, եւ ուշ եդին բնաջինջ առնել զազգ քրիստոնէից:”

“Եւ արդ թէպէտ եւ ընդի աշխարհէն վտարեալ էին սուրբ հայրապետն Հայոց, ուր ընդիպալոյն ածողն էր զառաքինն ի շխրականն անդ (== յԱնի), բայց զգլխու ժամանակաւ զետեղեալ ունէին զկայանս բնակութեան Տէրն Գրիգորիս՝ տիեզերալոյս եղբարն Կերսիսիւ (Շորհապա) յերկրին Անտիրոյս, ի գաւառին Տլոյոյ, ի Փոգրուտոսն Դրեւանի Ծով, կոմսն: Եւ արքայէն առ Տէր արքայեցոյցանէլ զնոսա ի չարաթոյն այլասեոյցն եւ ի մարգադէմ գազանացն:... Իսկ ապա տեսեալ զտկարութիւն զօրութեան մերասեոյցս, երկեան զադարեւ ի նախասացեալ Դրեւանի Ծով, քանզի ուղ ունէր այնչափ ամրութիւն, որ եթէ կարող գոյր փրկել զնոսա յաշխարհահօրծան բարկութենէն: Վասն որոյ դէմ եղեալ կամէին իրեն ունէ մէջ ծոփական ալեաց ճանապարհ յառնել եւ անցանել յարեւելս. ակնկալեալ յանդ զօրացեալ իշխանսն Տանն Վրաց եւ թագաւորին Անիազազ: Այլ Տէրն գիտմ, որ միշտ ձեռնկալու եւ արգարող եւ ոչ տայ թոյլ կործանել նոցա անօրինաբար ներգործեալ ասուածաշխարհապէս, պարզեւեաց նոցա զանմատչելի ամրոցն հռոմկայ, մերձ առ Կին

աղինաբուղիս գետոյն Եփրատայ, ի ծոռն աստուածասէր Տիկնոյճ բարեբանեալ Կոմսին Նդիսիոյ ծաւալընին:՝ Որոց անհեալ ի նմա ազգայնոք եւ ամենայն զարմիւք եւ սպասաւորք եւ ամենայն լրմամբ սրբոյ Աթոռոյն, խաղաղացան անգործաբար ի կասկածանաց եւ յերկիւղէ չարալուի բռնաւորացն: (Տես Սոփիքը ԺԻ. էջ 45—48):

Այլ անտարակուսելի է որ այս մանրամասն տեղեկութիւններու վրայ Ծովքին աշխարհագրական դիրքը կրնանք որոշել ու վճռել:

Ժով կամ Ծովքը ըստածը ոչ թէ ինձ մըն է կամ Կէօլընիք մը, այլ բերդի կամ զդեպի անուն. մեր յառաջ բերած պատմական բոլոր վկայութիւններուն մէջ իսկապէս Ծովք == լիճի գաղափարս սուղով բառ մըն ալ չկայ:³

Ծովքը Կաթողիկոսի ընդուն է. այս բերդը կամ զդեպը “Կորբապոյն” է եւ ոչ—անառիկ, Եթէ, զոր օրինակ, Սեւանայ կամ Աղթամարայ կղզիներուն պէս ըլլար, անառիկ կամ գոնէ դժուարանալելի պէտք էր ըլլար Ծովքն ալ. բայց յայտնի է որ ցամաքային է “Կաթողիկոսին բերդը”։ Արդ այս բերդը Անտիրոյս իշխանութեան սահմանին մէջ, Տլոյք գաւառին մէջ է եւ ոչ ուրիշ տեղ մը:

Չենք գիտեր թէ Ծովք ինչ եղաւ Աթոռին Հռոմկայ փոխադրութենէ անմիջապէս ետքը: Սմբատ սպարապետ կը յիշէ զայն՝ Իտինքը “Բնաւորն արքայ

՝ Դիտել կու տանք որ, ըստ Կիրակոս պատմիչի, արդէն Ծովքէն՝ Հռոմկայ փոխադրուած էր Կաթողիկոսութիւնը բոլոր հարստութիւնը “ի պահեստի առ բարեփութիւն, ճշտելին: Այս պարզապէս ալ կը հաստատու թէ Ծովքը Տլոյք գաւառին մէջն էր եւ Տլոյք՝ Հռոմկայի հետ Ֆռանի երկրի վրէ էր: Եւ թէ Կաթողիկոսը կը վտարէր Հռոմկայի Ֆռանիներուն, որովհետեւ անորք Ռուբինեանց հետ խնամցած էին (հմաւ. Ը. պրգ. էջ 189): Կաթողիկոսը՝ եթէ շարքերէր Ծովքին մէջ եղած ըլլար, որ ոչ—քրիստոնէականութեւն ձեռքն էր այն միջոցին, չէր կրնար Հռոմկայի հետ յարաբերութիւն ունենալ: Թող որ Կաթողիկոսը միշտ հոն էր ուր կը զարմային հայ իշխանները. արդ՝ այս միջոցին Կիլիկիան էր կենդանի, մահաւանդ Գող Վասիլն երկրին, կենդանի քեռան (Պէհէնեթի), որուն մօտիկն էին Եւրոք եւ Կարմիր ժուրները:

Հռոմկայի ալ տէրն էր Վասիլ, այսինքն՝ Կաթողիկոսարանի վերջուրէն 39 տարի յառաջ: Ոչ միայն Վկայատէր եւ Բարսեղ Կաթողիկոսներ հոն Վասիլի տան մէջ էին, այլ նաեւ մնացած հայ իշխաններն ալ: Բուն զարպազը Վասիլին մօտ կենդանացած էր: (Սմբատ էջ 91. տես նաեւ ետքը):

Տէր Իօրայեղն Յայմատուրքին մէջ էր, որուն ընտրի օրինակը Կիլիկիոյ կաթողիկոս, Սեմն Կիրակոս տուաւ. Սոյս մասնագիտացանէ, բերդ կը հասկնայ Ծովքով:

“Եւ Կաթողիկոսն Գրիգորիս քեռաց զՀռոմկայի ի Ֆռանի իշխանէ մօտէ, որում անուն էր ճօսիքն եւ անդ փոխեաց զԿաթողիկոսարանն. չի փլիս— ջայն թիւիլէ նա ի Ծովքէն Կոմսն Արեւի (Յայմատուրք. տպ. Կ. Պոլսի 1834. հատոր Բ. էջ 75):

¹ Ճօսլին կամ Ջօսլինքը շատ են. այստեղ յիշուածն է ճօսլին Բ. կամ Փոքր ճօսլին:

² Այս աղբիւրն է “Պատմ. վարդապետի Կերսիսի Ընդհարմար”, արեւմտ քրէն մ'արգելէք, գրուած Յովհաննէ վարդապետի մը ինքրանքով. Սփիքի ԺԻ. հատորին 83 մանր էջ մէջ ամփոփուած է՝ 1854-ին Արեւմտի սիրուն մէջ Ազգով:

ստացարարին՝ Սուլտան՝ Սլաւոստինի մէջ արշաւանքին ժամանակ (1216ին) զբաւուած բերդերու շարքին մէջ։

“Այսպէս զոր(անցեալ անուն (ի կարողս), եւ երեկ, էաւ զՄիւրիսին եւ զԽաբարեղի եւ զԶմիկանազի եւ զԱփիս եւ Շորափն եւ Գն Նէշափ Խէ, զամեն միջեց (== միւրէ բաւա, տարապա) եւ կորոյս Սլաւոստայքն, Հայոց որ ելաւ եկաւ Մորայ Սուլտանն Անթափոյ (== Այնթափ) տիրոջ ի յօգն, ու զկարաց իրք առնել։ Խաղաքանց զամենն ու փառայոյն, (Սմբատ, էջ 119)։

Բ.

Այս իրողութեան Հայոց հոգեւտես աշխարհագրէան ու աշխարհագրագիտը, Հայր Աբիշան միայն խելամուտ է։ — “Իր (Գրիգորիս կաթողիկոսի) առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Հուրը անապատի վանքը, ուր եւ Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ վկայաւորին, կամ թէ երբեմն հօս եւ երբեմն ի կարմիր վառն նստին երկօրէն հարազաւքն, Գրիգորիս եւ Ներսէս. որք երբ լսեցին Անդ նորէն նուաճիլն ի Փատուենք յամին 1125, ելան եկան իրենց ծննդեան տեղը եւ հայրենի տունը, ի ծով, զոր հայրերնին Ապիրատ ամրացուցեր էր. իրենք ալ նորէն նորոգեւելով՝ հոն հաստատեցին. քառորդ դարու մ'ալ Հայաստանեայց տապաւնակը. որով հարկ է մեր եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ նշանաւոր կէտ մը սեպել զայս, եւ սրբազան յիշատակներ ալ փնտռել հոն։ Այլ դժբաղդաբար եւ ոչ իսկ տեղն որոշակի կրնանք նշմարել. վասն զի թէեւ ինչուան հիմայ կարծուէր թէ այս տեղս պիտի ըլլայ Խաբարեղի եւ Արշնոյ միջոց եղած Դուրք լեռնին մէջ, որ հիմայ կէօլ-ճիւք կ'ըսուի յայազգեաց, սակայն հին պատմըաց կարծ յիշատակներն, եւ քաղաքական վարչութիւնք ժամանակին՝ չեն ներեր այսքան հեռու տեղ փոխադրել մեր հայրապետները եւ իրենց թիւորը. վասն զի եթէ այն (Խաբարեղու) կողմերն ազատ եւ հանգիստ ըլլային թուրքաց ձեռքէն՝ աւելի յարմար եւ աւելի կեդրոնազոյն հայկական տեղ մ'ալ կրնային երթալ մեր հայրապետը, ինչպէս որ փափագէին իսկ, իսկ եթէ թուրքաց իշխանութեան տակ էին, (եւ էին հաւատարմ), չէին կրնար հոն երթալ։ Արդեւ այն սակաւ պատմական յիշատակն, եւ նոյն իսկ Հնորհալին թէ վկայանալութեան մէջ, թէ 30 տարի ետեւ Հաւատոյ բանին յիշատակն մէջ՝ զծով միշտ Գրեկս կ'ըսէ, եւ ոչ երբեք լըմի նկարագիր կու տայ։ Ուրեմն այս տեղս իրենց առջի քնակած տեղէն՝ Սեաւ լեռանց վանքերէն՝ շատ հեռու չէր. Աթոռն քիչ քիչ կամ իբր ասն առ ասն կը

տեղափոխէր. ՀԱՆՈՒՍՈՐԷՆ ՄԱՐԱՆՈՒԻ ԵՒ ԱՆԹԱՊՈՒ ՄԻՋՈՑ ՑԵՂ Մ'ԷՐ, վասն զի հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ լատին իշխանութեան սահմանն էր, եւ ՅԱՅՈՒԿ ԳԱՆՈՒՍ ՏՐՈՒԷՒ ԿՆՍՏԱՆԻՐ. եւ տաքարիւն ծաղկն փռանի իշխանին կայուած էր. գուցէ ուրիշ կէօճիւկ լքի մը մօտ (կեպուր կէօճիւկ), ուր հնախօս աշխարհագիրը դնեն զՏՐՈՒՐ աւանն։

“Թէպէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ, եւ ոչ ալ ընդարձակ, վասն զի փոքր դղնակ կուռի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար եւ Լափաւոր երեւցաւ. իսկ մեզ համար շատ ցանկալի է հետաքննութիւն թէ՛ այս տեղույս եւ թէ՛ բոլոր Սեաւ լեռանց բազմաթիւ վանքերն, որք ժԱ—ԺԳ դարուց Հայոց ամենէն սրբազան եւ գիտնական դարձան էին. եւ որոց վրայ այսօր թանձր վարագոյր մը քաշուած՝ կը ծածկէ, զգիտե որպիսի եկեղեցեաց եւ շինուածոց նշխարներն, որքան յիշատակաց տրանաբարութիւն, եւ հռչակաւ անմահանալի անձանց, մուսցեալ մահու քարեր, ” (Հնորհալն եւ պարագայ իւր, էջ 95—97)։

Աբիշան շատ լաւ կը ճշգէ Դուրքի աշխարհագրական մերձաւոր դիրքը՝ “հաւանօրէն Մարաշու եւ Անթապոլ միջոց տեղ մը”, Այն տեղերը, զոր եւ նորաբարեղի, հաւանականութենէ մ'աւելի ամուր կուան կ'ընծայեն իր խորհրդածութիւններուն, Հնորհալոյ սա տողերուն մէջ

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացոյց
առեալ զաւանս քաղաքայնոց
մինչ ի կողմանս Տփրատացոց

գծուած սահմանը, որուն մէջն է կաթողիկոսին բերդը՝

Բ.

(Հարաւ-արեւմտ)

ԵՅՁՈՒՍՐԱՆԱԿԱՆ

ՄԱՐԱՆՈՒՐ ԳԱՆՈՒՍՐԱՐԵՐԵՐԵՐԸ
ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Զայնական Ուսումնասիրութիւն։

(Հարաւ-արեւմտ)

§ II. Հօլափէր։

229. Արաբկիրի բարբառին մէջ երեք տեսակ հորովական խումբ կ'որոշենք, կանոն